

เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี The Route of Buddhism Propagation in Dvaravati Civilization

¹พระครูสถิตธรรมมาลังการ ²เพ็ญพรรณ เฟื่องฟูลอย

³พระปลัดสมพร กิตติโสภโณ ⁴พระปลัดเขตขันท์ อิสสรโร

¹Phrakrusathitdhammalangkarn ²Penphan Fuangfooloy

³PhrapaladSomporn Kittisobhano ⁴PhrapaladKhetkhan Issaro

¹²³⁴วิทยาลัยสงฆ์สุพรรณบุรีศรีสุวรรณภูมิ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹²³⁴Suphanburi Srisuvarnabhumi Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

²Corresponding Author, Email: penphanfuanf@gmail.com

Received June 5, 2024; Revised June 10, 2024; Accepted: June 11, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1. เพื่อศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี 2. เพื่อสังเคราะห์ข้อมูลการศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี 3. เพื่อนำเสนอผลการศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ วิธีการดำเนินการวิจัยใช้การสำรวจ การสัมภาษณ์ สัมมนากลุ่มย่อย และกิจกรรมเสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จากผู้ให้ข้อมูลที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านในพื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดนครปฐม และจังหวัดราชบุรี ผลการวิจัยพบว่า ; 1) เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี มีร่องรอยตามชุมชนที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโลกระหว่างจีนกับอินเดีย โดยมีแม่น้ำแม่กลอง ลำน้ำทวน แม่น้ำจรเข้สามพัน ลำน้ำท่าว่า แม่น้ำท่าจีน เป็นเส้นทางหลักในการติดต่อค้าขาย และเผยแผ่พระพุทธศาสนากับชาวพื้นเมือง ซึ่งประเทศไทยเพิ่งจะมาศึกษาร่องรอยอารยธรรมทวารวดีได้ราว 140 ปี 2) ชุมชนบ้านดอนตาเพชร ถือเป็นแหล่งบ่มเพาะทางประวัติศาสตร์ แล้วส่งต่อไปยังเมืองโบราณอู่ทอง เป็นพัฒนาการที่มีตัวตนของอารยธรรมทวารวดี และการแพร่เข้ามาของ ภาษา ศิลปวัฒนธรรม พร้อมกับพระพุทธศาสนา การค้าขายที่เชื่อมโยงเครือข่ายการแลกเปลี่ยนสินค้า โดยมีเมืองคูบัวเป็นเมืองท่าสำคัญ มีการขนส่งผ่านแม่น้ำ เช่น แม่น้ำแม่กลอง ลำน้ำทวน ลำน้ำท่าว่า แม่น้ำท่าจีน 3) หลักฐานของการเคลื่อนตัวของพระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี สามารถนำเสนอเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี แบ่งได้เป็น ยุคก่อนทวารวดีตอนต้น ยุคทวารวดีตอนต้น ยุคทวารวดีตอนกลาง และยุคทวารวดีตอนปลาย ตามแบบจำลองเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี และเผยแพร่อุ้งค์กรแห่งการเรียนรู้ต่อไป

คำสำคัญ: เส้นทาง; การเผยแผ่; อารยธรรมทวารวดี

Abstract

This Article aimed to study: 1) To study the path of the propagation of Buddhism in the Dvaravati civilization. 2) To synthesize information on the study of the path of the propagation of Buddhism in the Dvaravati civilization. 3) To present the results of the study of the path of the propagation of Buddhism in the Dvaravati civilization. This research is qualitative research, using methods of conducting research through surveys, interviews, subgroup seminars, and knowledge exchange activities. with specialized informants from the provinces of Suphan Buri, Kanchanaburi, Nakhon Pathom, and Ratchaburi. The research findings reveal that; The dissemination routes of Buddhism in the Dvaravati culture can be traced along communities located on the global trade route between China and India, with rivers such as the Mae Klong River, Tawin River, Maenam Jorakhae Samphan, Thawa River, and Tha Chin River serving as main routes for trade contact and the dissemination of Buddhism to indigenous people. Thailand has only recently begun studying the traces of the Dvaravati culture for about 140 years. The community of Ban Don Ta Phet is considered a significant historical cradle, transmitting its heritage to the ancient city of U Thong. It represents the development of Dvaravati culture along with the influx of language, arts, culture, Buddhism, and trade networks linking the exchange of goods, with Khu Bua being a significant port town with transportation through rivers such as the Mae Klong River, Tawin River, Thawa River, and Tha Chin River. The evidence of the movement of Buddhism in the Dvaravati culture can be presented through the dissemination routes of Buddhism in the Dvaravati culture, divided into the pre-Dvaravati era, early Dvaravati era, middle Dvaravati era, and late Dvaravati era, following the model of dissemination routes of Buddhism in the Dvaravati culture, and disseminated to ongoing learning organizations.

Keywords: Route; Propagation; Dvaravati Civilization

บทนำ

การศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี เป็นกระบวนการมองย้อนกลับไปในอดีตเพื่อศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ที่เกิดขึ้นในห้วงเวลานั้น ๆ ด้วยข้อมูลที่มีอยู่ในปัจจุบัน จากการศึกษาข้อมูลปกรณัมหลักฐานในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งสมณะทูตเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมีพระโสณะเถระและพระอุตตระเถระเป็นผู้นำเข้ามายังเมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง และเมืองศรีมโหสถ รวมถึงในประเทศพม่า (พระธรรมปิฎก, 2547) ซึ่งในสมัยก่อนชาวอินเดียได้เดินทางเข้ามาค้าขายและเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เพื่อเผยแผ่วัฒนธรรมแก่ชาวพื้นเมืองเดิม ผู้คนเริ่มนับถือพระพุทธศาสนาจนประดิษฐานตั้งมั่นเป็นปึกแผ่นในดินแดนแห่งนี้ สมัยทวารวดีมีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติผสมผสานอยู่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์กันบน

วิถีชีวิตที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา กลายเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงความหลากหลายทางวัฒนธรรมทางสังคมและคติความเชื่อ นักวิชาการหลายท่านพยายามจะค้นหาว่าอารยธรรมทวารวดีมีเส้นทางของการเผยแผ่ความเจริญไปในทิศทางไหนและอย่างไรบ้าง

ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2549) ได้เสนอหลักฐานทางโบราณคดีไว้ว่า ดินแดนในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีพัฒนาการทางสังคมมนุษย์ยุคสำริดจนถึงยุคเหล็ก ที่ได้รับอิทธิพลทางอารยธรรมจากจีนและอินเดีย ดินแดนแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์จึงเกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาตั้งรกรากเพิ่มขึ้น การค้นพบโบราณวัตถุในยุคเหล็กแถบลุ่มแม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำจรเข้สามพัน มองได้ว่าการติดต่อทางทะเลนั้นมีเมืองท่าที่สำคัญในแถบนั้นน่าจะเป็นเมืองโบราณอู่ทองด้วยเช่นกัน ข้อเสนอพื้นฐานได้ว่าเมืองหลวงของทวารวดีน่าจะตั้งอยู่ที่เมืองโบราณอู่ทอง เพราะมีร่องรอยของการเป็นศูนย์กลางในการติดต่อค้าขายกับอินเดีย และนำพระพุทธศาสนาในแถบอินเดียใต้เข้ามาด้วย อีกทั้งการได้พบเหรียญเงินมีจารึกว่า “ลวะปุระ” ที่เมืองโบราณอู่ทอง การค้นพบประติมากรรมพุทธสาวก 3 องค์ ถือบาตร ซึ่งเหมือนกับศิลปะอมราวดี เมืองนาการขุนโกณฑะ ราชวงศ์อักษวากุ (บัญชา พงษ์พานิช และคณะ, 2559) นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้เสนอว่า อารยธรรมทวารวดีได้รักษาริตของพุทธศาสนา นิภายเถรวาท พุทธศิลปะของทวารวดีมีการเลียนแบบราชวงศ์คุปตะ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2515) และแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้เกิดมีชุมชนขึ้นมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล (ทักษิณ อินทรโยธา, 2534)

ประเด็นเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคสมัยทวารวดีนั้นเป็นไปอย่างไร มีความเชื่อมโยงกับพื้นที่วิจัยนี้แบบไหน ศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของอารยธรรมทวารวดีนั้นตั้งอยู่ที่ใด นักวิชาการบางท่านก็เสนอว่า อาณาจักรทวารวดีนั้นมีอยู่ 3 แห่ง คือ เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐม และเมืองลพบุรี (ศักดิ์ชาย สายสิงห์, 2562) ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี ข้อมูลทางด้านภูมิศาสตร์ ด้านศิลปกรรม ด้านประวัติศาสตร์และด้านโบราณคดี ว่ามีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีความสอดคล้องกันเพียงใดแล้วจึงนำเสนอผลการศึกษาวิจัยพัฒนาเป็นองค์ความรู้ใหม่ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี
2. เพื่อสังเคราะห์ข้อมูลการศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี
3. เพื่อนำเสนอผลการศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ร่วมกับวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) และวิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) พื้นที่วิจัย คือ จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดนครปฐม และจังหวัดราชบุรี เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบสำรวจ แบบสัมภาษณ์ แบบสนทนากลุ่มย่อย และกิจกรรมเสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ โดยผู้วิจัยได้ดำเนินการรวบรวมข้อมูล นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ อภิปรายผลด้วยวิธีการเขียนเชิงพรรณนา มุ่งนำ

ผลการวิจัยมาสร้างชุดองค์ความรู้และโมเดลเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี ผู้วิจัยได้แบ่งขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 เป็นการศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 โดยกำหนดระเบียบวิธีวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ทั้งที่เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) ร่วมกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) การดำเนินงานที่เป็นแนวทางการศึกษาเพื่อการเก็บข้อมูลประกอบด้วย

1) การศึกษาข้อมูลเชิงเอกสาร จากการค้นคว้าเชิงเอกสารที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ตำราประวัติศาสตร์ อรรถกถา คัมภีร์ในพระพุทธศาสนา เอกสารวิชาการทางโบราณคดี พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนงานค้นคว้าด้านภูมิศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์ และนักโบราณคดี ที่มีสอดคล้องกับเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี

2) การศึกษาข้อมูลภาคสนาม (Field Study) เพื่อเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ในพื้นที่วิจัยทุกแห่ง ร่วมกับการสัมภาษณ์แบบเจาะจง จากนั้นจึงจัดกิจกรรมสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group) ในประเด็นการศึกษาวิจัย โดยการแบบสัมภาษณ์และการตั้งคำถามของวิทยากรกระบวนการ เพื่อให้ได้ข้อมูล และนำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลเชิงเอกสารที่ได้ศึกษาไว้ในเบื้องต้นแล้วตั้งเป็นประเด็นวิเคราะห์ต่อไป

ขั้นตอนที่ 2 เป็นการศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) และข้อมูลเชิงประจักษ์จากการลงภาคสนาม มาใช้ในการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) กิจกรรมนี้จัดขึ้นที่จิตสาธารณะสถาน วัดโขลงสุวรรณคีรี จังหวัดราชบุรี มีผู้ทรงคุณวุฒิและผู้เชี่ยวชาญเข้าร่วมกิจกรรม 45 รูป/คน ตามประเด็นดังนี้

1) การวิเคราะห์ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี จากหลักฐานจากการศึกษาร่วมกับกระบวนการสัมภาษณ์แบบเจาะจงร่วมกับการสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group) นำมาวิเคราะห์ให้เห็นว่า อิทธิพลของศิลปะอินเดีย การเคลื่อนเข้ามาของพระพุทธศาสนา และการตั้งมั่นของพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในช่วงระยะเวลานี้ สามารถแบ่งออกเป็น 4 ช่วงด้วยกัน

2) วิเคราะห์เส้นทางและความเชื่อมโยงทางพระพุทธศาสนา จัดสนทนากลุ่มย่อย พบประเด็นสำคัญดังนี้ ชุมชนบ้านดอนตาเพชรและชุมชนเมืองอุทองเป็นชุมชนโบราณมาตั้งแต่สมัยยุคเหล็ก ต่อมามีการแพร่เข้ามาของศิลปวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนา การค้าขายที่เชื่อมโยงเครือข่าย การแลกเปลี่ยนสินค้า โดยมีเมืองคูบัวเป็นเมืองท่า มีการขนส่งผ่านแม่น้ำสายสำคัญ เช่น แม่น้ำแม่กลอง ลำน้ำทวน ลำน้ำท่าว่า แม่น้ำท่าจีน

ขั้นตอนที่ 3 เป็นการศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ผู้วิจัยได้จัดกิจกรรมสานเสวนา ในประเด็นเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยเชิญผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญอารยธรรมทวารวดี ปรากฏท้องถิ่น และประชาชนผู้สนใจเข้าร่วมกิจกรรม พร้อมทั้งนำเสนอโมเดลเส้นทางการเข้ามาของพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียสู่พื้นที่วิจัย ซึ่งกิจกรรมนี้ได้จัดขึ้นที่ ห้องประชุมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง มีผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้สนใจเข้าร่วมกิจกรรม ผู้วิจัยได้คัดเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลวิจัยที่มีความสอดคล้องกับประเด็นการวิจัย โดยใช้วิธีการเจาะจงตามการศึกษาวิจัย จำนวน 56 คน ดังนี้คือ 1) ประชาชนในพื้นที่จำนวน 4 แห่ง ๆ ละ 5 คน รวมเป็น 20 คน 2) ปรากฏท้องถิ่น ในพื้นที่จำนวน 4 แห่ง ๆ ละ 2 คน รวมเป็น 8 คน 3) นักวิชาการด้านโบราณคดี และประวัติศาสตร์ ใน

พื้นที่จำนวน 4 แห่ง ๆ ละ 2 คน รวมเป็น 8 คน 4) ผู้เชี่ยวชาญด้านวัฒนธรรมทวารวดี ในพื้นที่จำนวน 4 แห่ง ๆ ละ 2 คน รวมเป็น 8 คน 5) ผู้ทรงคุณวุฒิที่เกี่ยวข้องของภาครัฐและเอกชน ในพื้นที่จำนวน 4 แห่ง ๆ ละ 3 คน รวมเป็น 12 คน

การนำเสนอผลการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยได้นำเสนอการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี โบราณวัตถุ จากนักวิชาการทั้งในและต่างประเทศ ร่วมกับการวิเคราะห์บริบทเชิงพื้นที่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงหลักฐานที่จะเชื่อมโยงการเคลื่อนตัวของพระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี ของพื้นที่วิจัยทั้ง 4 แห่ง ได้แก่ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ดอนตาเพชร อำเภอบางแพ และเมืองโบราณทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เพื่อนำเสนอเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี ผ่านช่วงเวลาดังนี้ 1) สมัยก่อนทวารวดีตอนต้น (พศ.ที่ 9 – 11) 2) สมัยทวารวดีตอนต้น (พศ.ที่ 12 – 13) 3) สมัยทวารวดีตอนกลาง (พศ.ที่ 14 – 15) 4) สมัยทวารวดีตอนปลาย (พศ.ที่ 16 – 18) ด้วยการสร้างแบบจำลองเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี และเผยแพร่ออกสู่วงวิชาการและองค์กรแห่งการเรียนรู้ต่อไป

ผลการศึกษา

วัตถุประสงค์ที่ 1 ผลการวิจัยพบว่า เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ใน 4 พื้นที่วิจัย ได้แก่ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ดอนตาเพชร อำเภอบางแพ และเมืองโบราณทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ทั้งนิยายเกรวาทและนิยายมหายาน ดังนี้

1. เมืองโบราณอู่ทองปรากฏร่องรอยการติดต่อค้าขายกับอินเดียมาตั้งแต่ปลายยุคเหล็กช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-5 สมัยราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ ซึ่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่แพร่กระจายเข้ามาพร้อมกับการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ หลักฐานสำคัญทางโบราณคดีที่พบคือ พระพุทธรูปดินเผา ถือบาตร 3 องค์ และพระพุทธรูปนาคปรก ที่เป็นประติมากรรมศิลปะอมราวดีตอนปลาย

2. การค้นพบว่าเจดีย์และวิหารหลายแห่งเป็นศิลปะปาละ มีลักษณะศิลปกรรมของพระพุทธศาสนามหายาน เช่น การยกเก็จในแต่ละด้านของเจดีย์ พระพุทธรูปสำริดจากเจดีย์หมายเลข 11 และได้สันนิษฐานว่าเมืองต่าง ๆ มีความเจริญตามสายน้ำ เพราะสะดวกในการเดินทางเพื่อทำการค้าขาย (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2549) ซึ่งได้กล่าวสนับสนุนว่าเมืองโบราณอู่ทองเป็นศูนย์กลางอารยธรรมทวารวดี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 เพราะอยู่ในทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมและมีร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ มากที่สุด ส่วนเมืองนครชัยศรี จะเจริญอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16

3. ประเด็นการตั้งสมมติฐานของ ฌอง บวสเชอเลียร์ ที่ว่าเมืองโบราณอู่ทองนั้น เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี โดยเสนอว่าทั้งสุพรรณบุรีและนครปฐมต่างก็เป็นเมืองท่าชายฝั่งเหมือนกัน

4. อาจารย์ชิน อยู่ดี ตั้งข้อสังเกตว่ามีผู้คนอาศัยที่บริเวณเมืองอู่ทองตั้งแต่ยุคหินใหม่มาแล้ว ด้วยเมืองอู่ทองนี้เป็นเมืองโบราณที่สำคัญและโดดเด่นในเรื่องการติดต่อค้าขาย ด้วยเมืองอู่ทองเป็นจุดเชื่อมระบบการติดต่อทางน้ำ เช่น ลำน้ำทวน แม่น้ำจรเข้สามพัน แม่น้ำท่าว่า และแม่น้ำท่าจีน

5. ภายหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3-12 พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก พระเจ้าอโศกมหาราชต้องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึง

ได้ส่งสมณทูต 9 สาย ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยสายที่ 8 ด้วยการนำของพระโสณะเถระและพระอุตระเถระเดินทางมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งก็คือ พม่า ไทย กัมพูชา ในปัจจุบัน

6. เมืองโบราณคูบัว เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 และเจริญสูงสุดในพุทธศตวรรษที่ 13 ร่องรอยหลักฐานจากโบราณสถานหมายเลข 18 ที่ตั้งอยู่ในวัดโขลงสุวรรณคีรี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาหายน

วัตถุประสงค์ที่ 2 ผลการวิจัยพบว่า พื้นที่เมืองโบราณอู่ทองและบ้านดอนตาเพชร มีร่องรอยหลักฐานการตั้งชุมชนมาก่อนราว 2,500 ปี โดยใช้ลำน้ำทวนและแม่น้ำจรเข้สามพันเป็นหลัก ถือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโลกระหว่างจีนกับอินเดีย มีแม่น้ำแม่กลอง ลำน้ำทวน แม่น้ำจรเข้สามพัน ลำน้ำท่าว่า แม่น้ำท่าจีน นักประวัติศาสตร์เชื่อว่า ชุมชนบ้านดอนตาเพชร เป็นแหล่งบ่มเพาะทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการปกครอง แล้วส่งต่อไปยังเมืองโบราณอู่ทอง พัฒนาการของอารยธรรมทวารวดีเกิดจากการขยายตัวของชุมชนบ้านเมืองในเขตลุ่มน้ำใกล้ทะเล (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2548) จากการค้นพบเหรียญเงินและศิลาจารึก “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดีเข้ามาหลังจากการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 โดยมีพระโสณะเถระและพระอุตระเถระเดินทางมาเพื่อเผยพระพุทธศาสนาโดยเรือขนส่งสินค้า อีกทั้งพบหลักฐานที่เป็นโบราณสถานภายในตัวเมืองอู่ทองและภายนอก ที่มีร่องรอยสถาปัตยกรรมศิลปะทวารวดีหรือศิลปะอมราวดีตอนปลาย เป็นช่วงของการผสมผสานวัฒนธรรมจนมีลักษณะเด่นทั้งภาษา ศาสนา ศิลปกรรม เมืองโบราณคูบัวเจริญรุ่งเรืองในฐานะเมืองท่าสำคัญของทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 มีร่องรอยหลักฐานทางพระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน เช่น พระพุทธรูป และประติมากรรมสำริด เมืองโบราณคูบัว พัฒนาการขึ้นสูงสุดในพุทธศตวรรษที่ 13 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการค้าขายทางทะเลขยายตัว พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเงินสมัยราชวงศ์ชาง เมืองคูบัวจึงถือเป็นเมืองท่าทั้งทางบกและทางน้ำ

วัตถุประสงค์ที่ 3 ผลการวิจัยพบว่า อารยธรรมทวารวดี แบ่งออกเป็น 4 ช่วงยุค ดังนี้

1. สมัยก่อนทวารวดีตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ 6-11) เริ่มตั้งแต่บริเวณภาคกลางของไทยมีความเจริญด้านการค้าโดยเฉพาะการค้าทางเรือ มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3-9 และมีพัฒนาการสังคมวัฒนธรรมจากการเผยแพร่อารยธรรมของสถานที่แห่งหนึ่งสู่แห่งอื่น ๆ จนกลายเป็นชุมชนและบ้านเมืองมาจนถึงสมัย “ทวารวดี” เช่น เมืองโบราณอู่ทองมีร่องรอยมาตั้งแต่ยุคเหล็ก ผู้คนการกระจายตัวอาศัยอยู่ตามลำน้ำต่าง ๆ มีเส้นทางที่เป็นเมืองท่าและสถานีการค้าขายสู่ดินแดนภายใน สันนิษฐานว่าลุ่มน้ำจรเข้สามพันนี้เคยเป็นศูนย์กลางของรัฐฟูนัน หรือ โทโลโปตี้ (To-Lo-Po-Ti) ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 พบศิลปะตุบตะ ซึ่งเป็นศิลปะที่สวยงามและเป็นต้นแบบของการสร้างพระพุทธรูปในหลายประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงและเอเชียอาคเนย์ รวมทั้งประเทศไทย (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2510) การสร้างพระพุทธรูปครั้งแรกเกิดขึ้นในสมัยคันธาระ รัชกาลพระเจ้ากนิษกะ ราชวงศ์กุษาณะ ก่อนคุปตะประมาณ 120 ปี

2. สมัยทวารวดีตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13) จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นจุดเริ่มต้นของอารยธรรมทวารวดี โดยมีชุมชนโบราณอู่ทองเป็นต้นเค้าการแพร่กระจายอารยธรรมในภูมิภาคนี้ ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างจากชุมชนขนาดใหญ่มาเป็นเมืองท่าชายฝั่ง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดีของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงเห็นว่า “สมัยที่

ทวารวดีรุ่งเรืองนั้น มีอาณาเขตกว้างขวางถึงสุพรรณบุรี เป็นต้น” และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 พบว่าอารยธรรมทวารวดี มีขอบเขตและวัฒนธรรมกระจายออกไปในหลายพื้นที่ทั้งทางตะวันออก ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ มีแหล่งอารยธรรมโบราณที่มีความเกี่ยวข้องเป็น "เครือข่าย" กับบ้านเมืองและแคว้นที่อยู่โดยรอบ (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2548) อย่างน้อย 3 กลุ่มใหญ่ ที่เรียกตัวเองว่า "คนไทย"

3. สมัยทวารวดีตอนกลาง (ราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15) รูปแบบศิลปะในช่วงนี้เกิดจากการผสมผสานศิลปะคุปตะ ศิลปะปัลลวะ และศิลปะปาละ กับศิลปะพื้นถิ่นดั้งเดิมที่มีอยู่ จึงเกิดศิลปะที่เป็นความนิยมแบบใหม่ คือ การยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างขึ้นในปางแสดงธรรม ตัวอย่างพบอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปยืนที่ได้จากการขุดค้นเจดีย์หมายเลข 11 เมืองอุทองปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 งานกลุ่มหนึ่งเป็นเรื่องของสกุลช่างท้องถิ่น ลักษณะศิลปะทวารวดีได้แพร่หลายอย่างมาก เช่น พระพุทธรูปแสดงลักษณะพระพักตร์เล็ก สันและแบน ขมวดพระเกศาใหญ่ พระเนตรโปน พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนา

4. สมัยทวารวดีตอนปลาย (ราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 18) ในยุคสมัยนี้คงเป็นระยะเวลาที่ศูนย์กลางทวารวดีในภาคกลางเริ่มเสื่อมลงแล้ว ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะอิทธิพลทางการเมืองและศิลปกรรมขอมได้เข้ามาแทนที่โดยเฉพาะในภาคอีสานตอนล่างและในภาคกลาง ซึ่งน่าจะมีศูนย์กลางอยู่ที่ลพบุรี อย่างไรก็ตามกลุ่มชนของทวารวดีหรือผู้ที่นับถือศาสนาพุทธแบบเถรวาทหรือมหายานดั้งเดิมแถบนี้คงไม่ได้หายไปไหน แต่ยังคงอยู่สืบเนื่องมาโดยตลอด ดังนั้นงานศิลปกรรมจึงแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนหนึ่งเป็นงานศิลปกรรมที่สืบต่อจากทวารวดีตอนกลาง แต่มีวิวัฒนาการที่เสื่อมลงจนกลายเป็นสกุลช่างท้องถิ่น ซึ่งจากหลักฐานทางศิลปกรรมตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา วัฒนธรรมเขมรเริ่มมีบทบาทมากขึ้นในภาคอีสานตอนล่างและในภาคกลาง ซึ่งน่าจะมีศูนย์กลางอยู่ที่ลพบุรี จึงเกิดการผสมผสานวัฒนธรรมขึ้น และยังคงอยู่สืบเนื่องมาโดยตลอด

อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า

1. เมืองโบราณอุทองมีร่องรอยการติดต่อค้าขายกับอินเดียมาตั้งแต่ตอนปลายของยุคเหล็กช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-5 สมัยราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ เรื่อยมาจนถึงสมัยคุปตะและสมัยหลังคุปตะ ซึ่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นก็แพร่กระจายเข้ามาพร้อมกับการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ สอดคล้องกับพระธรรมปิฎกเสนอไว้ว่า ช่วงเวลาที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งสมณทูตสายที่ 8 มีพระโสณะและพระอุตตระเป็นหัวหน้ามายังดินแดนสุวรรณภูมิ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2548) เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งคนไทยเชื่อว่าได้แก่ จังหวัดนครปฐมและเมืองอุทอง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540) แล้วประดิษฐานพระพุทธศาสนาจนเป็นปึกแผ่นแพร่หลาย และการพบหลักฐานทางโบราณวัตถุ เช่น ลูกปัดหลากสีทั้งหินและแก้ว เหรียญกษาปณ์ทองแดงของจักรพรรดิวิคโตรินุส กษัตริย์ของจักรวรรดิโรมัน และมีความสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 13 (ผาสุข อินทราวุธ, 2542)

2. การค้นพบว่าเจดีย์และวิหารหลายหลังเป็นศิลปะสมัยราชวงศ์ปาละ ซึ่งมีลักษณะศิลปกรรมของพระพุทธศาสนา มหายาน เช่น การยกเก็จในแต่ละด้านของเจดีย์ พระพุทธรูปสำริดจาก

เจดีย์หมายเลข 11 ได้สันนิษฐานว่าเมืองต่าง ๆ มีความเจริญตามสายน้ำ เพราะสะดวกในการเดินทาง เพื่อทำการค้าขาย ที่สนับสนุนว่าเมืองโบราณอุทอง เป็นศูนย์กลางอารยธรรมทวารวดี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 เพราะอยู่ในทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมและมีร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ มากที่สุด ส่วนเมืองนครชัยศรี จะเจริญอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 หลักฐานที่สนับสนุนว่า เมืองโบราณอุทองเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมทวารวดีนั้นอยู่ที่เมืองอุทอง อีกทั้งการกระจายตัวอยู่ตามลำน้ำที่เป็นสาขาหรือต้นสายน้ำของแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีน แสดงให้เห็นได้ว่าการค้าทางทะเลมีเส้นทางที่เป็นย่านของเมืองท่าและสถานีการค้าขายสู่ดินแดนภายใน ศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มน้ำจรเข้สามพันเป็นศูนย์กลางของรัฐพูนันที่ชื่อว่า โตโลโปตี้ (To-Lo-Po-Ti) และเป็นที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาเข้ามาในดินแดนแห่งนี้ สอดคล้องกับแนวคิดของศรีศกดิ์ วัลลิโกดม (ศรีศกดิ์ วัลลิโกดม, 2549)

3. หลังการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก พระเจ้าอโศกมหาราชต้องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงได้ส่งสมณทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยสายที่ 8 นำโดยพระโสณะเถระและพระอุตระเถระเดินทางมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 พระพุทธศาสนาในอินเดียอ่อนแอลง เพราะถูกแทรกแซงจากศาสนาอื่นๆ จนสูญหายไปจากอินเดียในที่สุด หลักฐานที่สนับสนุน ประกอบด้วย 1) จารึกที่ปรากฏชื่อ “ศรืทวารวดี ศวรปุณยะ” บนเหรียญเงินและศิลาจารึก 2) ดร.ธิดา สาระยา (ธิดา สาระยา : 2532) ได้กล่าวไว้ว่ามีเครือข่ายสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนครอบคลุมกลุ่มเมืองโบราณนครปฐม-อุทอง-คูบัว แล้วจึงเกิดการเชื่อมโยงบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรมที่กล่าวได้ว่าพัฒนาการของรัฐ (ศรี) ทวารวดีสัมพันธ์สืบเนื่องกับศูนย์กลางสำคัญชายฝั่งทะเล ตรงดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงซึ่งมีชื่อปรากฏในเอกสารจีนว่า พูนัน

4. เมืองโบราณคูบัว เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 และเจริญสูงสุดในพุทธศตวรรษที่ 13 ร่องรอยหลักฐานจากโบราณสถานหมายเลข 18 ที่ตั้งอยู่ในวัดโขลงสุวรรณคีรี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาเมหายน หลักฐานสำคัญได้แก่ ลักษณะภูมิประเทศของเมืองคูบัว ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากทะเลเพียง 25 กิโลเมตร เรือบรรทุกสินค้าขนาดใหญ่จอดรออยู่ในลำน้ำอ้อมบริเวณเวียงทูนและโคกพริก (วิยะดา ทองมิตร, 2563) หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงร่องรอยการเดินทางในแม่น้ำอ้อมก็คือ การค้นพบเศษภาชนะดินเผาจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง หยวน หมิง เครื่องปั้นดินเผา ลูกปัดรูปวาว หินสีและแก้วต่าง ๆ นอกจากนี้ยังพบศิลปกรรมโดยช่างฝีมือในราชวงศ์คุปตะของอินเดียอีกด้วย นอกจากนี้เมืองโบราณคูบัวแห่งนี้มีร่องรอยของความเจริญทางวัฒนธรรมที่เติบโตขึ้นพร้อมกับความเจริญด้านการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ มีลักษณะการเชื่อมโยงเส้นทางตามแนวสันทรายที่เรียกว่า “ถนนท้าวอุทอง”

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า จากร่องรอยหลักฐานจากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ยังหลงเหลืออยู่ นำไปสู่การสันนิษฐานหรือการตั้งสมมติฐาน ซึ่งแนวคิดการอนุรักษ์ร่องรอยทางวัฒนธรรมจะส่งผลต่อความภาคภูมิใจและการเรียนรู้ของผู้ที่สนใจ ร่วมกันเชิดชูสิ่งที่เป็นคุณค่าของอดีต เพื่อเป็นแรงขับเคลื่อนการก้าวไ้สู่ออนาคตต่อไป สอดคล้องกับแนวคิดของวิฑูรย์ ตั้งเจริญ ที่เสนอแนวคิดการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม (Cultural Resources Management) เพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมของตนเองให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลต่อมนุษย์ มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดความยั่งยืนของวัฒนธรรม ธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ วิธีการดำรงชีวิต รวมถึง

ความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ ในการสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมเพื่อให้เกิดความยั่งยืน (วิฑูรย์ ตั้งเจริญ, 2552) สำหรับอารยธรรมทวารวดีจัดเป็นทรัพยากรวัฒนธรรมที่เป็นมรดกสร้างสรรค์ร่วมสมัย และพัฒนาปรับปรุงขึ้นใหม่ จนทำให้คนรุ่นหลังสามารถเข้าไปเรียนรู้ (ธนิช เลิศชาญฤทธิ, 2554) ได้กล่าวว่า วิลเลียม โลปป์ และชาร์ลส์ แม็กกิมซี ได้นำเสนอคุณค่าของทรัพยากรทางวัฒนธรรม ที่จะส่งผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของอารยธรรมทวารวดี ครอบคลุมคุณค่าของทรัพยากรวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่าต่อมวลมนุษยชาติได้เป็นอย่างดี ไว้ 4 ประการ คือ 1) คุณค่าเชิงสัญลักษณ์ 2) คุณค่าเชิงวิชาการ 3) คุณค่าเชิงสุนทรียะ และ 4) คุณค่าเชิงเศรษฐกิจ เช่น การจัดสร้างแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม เชิงอนุรักษ์ธรรมชาติ เป็นต้น

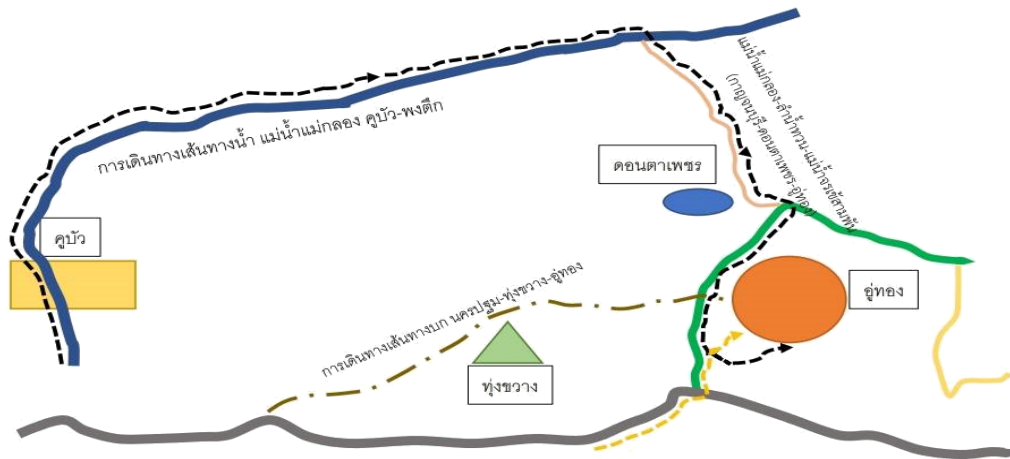
ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่เมืองโบราณอู่ทอง ก่อนการเข้ามาของศิลปวัฒนธรรมของอารยธรรมทวารวดี สอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าชนชาติไทยได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาแต่ครั้งโบราณดึกดำบรรพ์ (ขุนวิจิตรมาตรา, 2496) สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนานำความเจริญแก่ประเทศชาติ ทั้งในเรื่องการศึกษา โดยได้อาศัยวัดและพระสงฆ์เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ ให้การอุปสมบทเป็นพระในพระพุทธศาสนาที่ถือนับมาจนเป็นประเพณีที่ตังาม และสำคัญของคนในชาติจวบจนทุกวันนี้ อาจารย์ธิดา (ธิดา สาระยา, 2532) มีความเห็นว่าการนับถือพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องมือในการอบรมนิสัยจิตใจ ให้เป็นพลเมืองที่ดีของชาติ เป็นเครื่องพอกพูนความตังาม และความเจริญรุ่งเรือง ให้แก่คนไทยตราบเท่าทุกวันนี้

นักประวัติศาสตร์โบราณคดี (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2542) ได้ยืนยันถึงเรื่องราวความมียู่ของสุวรรณภูมิ (ก่อนสมัยทวารวดี) ซึ่งท่านได้ศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะเอเชียอาคเนย์สมัยโบราณเกี่ยวกับปัญหาเกี่ยวกับอาณาจักรพูนันและอาณาจักรเจนละโดยทั่วไป และทำให้เชื่อได้ว่าการแบ่งช่วงยุคเพื่อศึกษาอารยธรรมทวารวดีนั้นแบ่งได้เป็น 4 ช่วงยุค คือ 1. สมัยก่อนทวารวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 9 – 11) 2. สมัยทวารวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 12 – 13) 3. สมัยทวารวดีตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 14 – 15) และ 4. สมัยทวารวดีตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 16 – 18)

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาวิจัย เส้นทางเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี พบว่า ผลผลิตที่ได้จากงานการวิจัยนี้ คือ แบบจำลองเส้นทางเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในพื้นที่วิจัย ได้แก่ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ดอนตาเพชร อำเภอนมทวน และเมืองโบราณทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ดังนี้

สมมติฐานของแม่คือ เส้นสีส้ม = ลำน้ำทวน ,เส้นสีเขียว = แม่น้ำจรเข้สามพัน , สีเหลือง = ลำน้ำท่าว่า
 สีน้าเงิน = แม่น้ำแม่กลอง , เส้นสีเทา = แม่น้ำท่าจีน

บทสรุป

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เป็นการสันนิษฐานหรือการตั้งสมมติฐาน ผู้วิจัยต้องอาศัยข้อมูลเพียงร่องรอยหลักฐานจากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ยังหลงเหลืออยู่ ซึ่งแนวความคิดการอนุรักษ์ร่องรอยทางวัฒนธรรมและเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนานี้จะส่งผลกระทบต่อความภาคภูมิใจและการเรียนรู้ของผู้ที่สนใจใคร่รู้ พร้อมร่วมกันเชิดชูสิ่งที่เรียกว่าคุณค่าของอดีตที่เป็นแรงขับเคลื่อนให้ดำรงสู่ออนาคตต่อไป

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) หน่วยงานการศึกษาภาครัฐที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการพัฒนาองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนา ควรสร้างความร่วมมือกับชุมชนในการฟื้นฟู เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี ให้เป็นระบบและรูปแบบอย่างชัดเจนและต่อเนื่อง ต่อไป

2) สำหรับภาคประชาชน สนับสนุนการจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมการเรียนรู้เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอารยธรรมทวารวดี อย่างต่อเนื่องและเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

2. ข้อเสนอแนะในเชิงการนำวิจัยไปใช้ประโยชน์

1) ด้านการศึกษาองค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัยสามารถนำไปถอดบทเรียนเป็นพื้นที่ หรือกรณีศึกษาให้กับผู้เรียนด้านสังคมศาสตร์ ด้านศาสนา ด้านประวัติศาสตร์ หรือสาขาวิชาอื่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำไปต่อยอดองค์ความรู้ การนำไปเป็นแนวทางในการพัฒนาพื้นที่ศึกษาอื่นโดยเปิดโอกาสให้ผู้เรียนเข้ามามีส่วนร่วม เป็นกระบวนการฝึกและสร้างการเรียนรู้

2) ผลการวิจัยนี้สามารถนำไปศึกษาต่อยอด และถอดบทเรียนกระบวนการเพื่อขยายผลองค์ความรู้ให้กับบุคลากร ที่จะช่วยพัฒนารูปแบบการฟื้นฟูอาชีพ การสร้างรายได้ และการเชื่อมโยงและสอดคล้องกับบริบทเครือข่ายที่กำลังขับเคลื่อนองค์การแห่งการเรียนรู้

3. ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการศึกษาวิจัยประเด็นการพัฒนากิจกรรมเพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้อารยธรรมทวารวดีในพื้นที่อื่น ๆ เพิ่มเติม

เอกสารอ้างอิง

- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: ศิวพร.
- ทักษิณ อินทโยธา. (2534). *ใครคือเจ้าถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยาและด้ามขวานทองเมื่อ 2,000-3,000 ปี ก่อน*. กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์.
- ธนิช เลิศชาญฤทธิ. (2554). *การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์มานุษยวิทยาสิริธร (องค์การมหาชน).
- ธิดา สารยา. (2532). *(ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ*. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- บัญชา พงษ์พานิช และคณะ. (2559). *จากอินเดียถึงไทย : รอยทางพระพุทธศาสนาแรกๆ*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ผาสุข อินทราชู. (2542). *ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2547). *จาริกบุญ-จาริกธรรม*. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.
- วิฑูรย์ ตั้งเจริญ. (2552). *วิสัยทัศน์ศิลปวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- วิยะดา ทองมิตร. (2563). *คูบัว ...เมืองท่าแห่งลุ่มน้ำแม่กลอง*. วารสาร เมืองโบราณ, 46(3), หน้า 16-26
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2562). *ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย*. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2549). *ประวัติศาสตร์ โบราณคดี : เมืองอู่ทอง*. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.
- สุจิตต์ วงศ์เทศ. (2548). *คนไทยมาจากไหน*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (2515). *ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ.